

УДК 128

І. В. Чаплін,
магістр соціальної роботи
(Приазовський державний технічний університет, м. Маріуполь)
tg@tanat.info

СЕНС ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ СТРАХУ СМЕРТІ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Розкрито зміст сенсу життя людини, передумови виникнення психологічної кризи у літніх людей у площині чотирьох екзистенціальних даностей – свободи, самотності, сенсу життя, неминучості смерті – і показано провідну роль страху смерті на схилі літ. Описано етапи входження особистості у кризовий стан, визначено роль соціального і культурного впливу у формуванні вторинної танатичної тривоги людини. Порушено проблему релігійного і наукового світогляду відносно ставлення до життя після смерті та зроблено припущення, що релігійний погляд на безсмертя душі і його соціально-психологічний вплив на особистість протягом життя пом'якшують первинну фанатичну тривогу людини.

Постановка проблеми. Сучасна структура суспільства зазнала значних змін за останнє сторіччя, що знаходить відображення у системі відносин "людина-світ". Особистість в інформаційному суспільстві опинилася у суперечливому стані самотності на тлі небувалої внутрішньої свободи й широких соціальних відносин. Така ситуація дозволяє визначити актуальність розгляду таких питань у межах проблеми сенсу життя і смерті, їх вплив на психологічні стани людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сенс життя є центральним питанням, яке відображено вже у первинних письмових джерелах. У слов'янській, єгипетській, грецькій, китайській, індійській та інших стародавніх культурах приділено значну увагу природі людини та її ролі у Всесвіті. Так, філософська думка стародавнього Китаю концентрувалася на правителі, який відповідає за весь світ, а сенс життя інших китайців полягав у тому, щоб жити в гармонії із Космосом. Філософія стародавньої Греції містила в собі кілька різних підходів до питання про сенс життя людини. Сократ вважав, що смисл існування полягає у щасті, джерелом якого є моральність. За Платоном сенс життя – це турбота про душу, а Арістотелем – стати відповідальним громадянином. Епікур вважав суттєвим необхідність уникати неприємностей і прагнути досягти спокою, а Піфагор указував, що найголовніше – це пізнати досконале число душі. Філософія європейського середньовіччя розвивала думку лише з позиції церковних догматів, які зводили сенс життя до трьох основних дій: жити, померти та бути судимим.

Проблематику сенсу життя широко висвітлено у межах екзистенційної філософії, феноменології та герменевтики. Це питання розглядав З. Фрейд та вважав, що люди "прагнуть щастя, вони хочуть стати та перебувати щасливими. Дві сторони цього прагнення – позитивна і негативна цілі; з одного боку, відсутність болю й невдоволення, з іншого – переживання сильного почуття задоволення. У вузькому сенсі слова під "щастям" розуміється тільки останнє" [1 : 267]. Більш детальне дослідження питання сенсу життя у психоаналізі було розпочато Адлером та продовжено у працях К. Г. Юнга, за словами якого "сенс життя пов'язаний лише з постановкою духовних чи культурних цілей, прагнення до яких є необхідною умовою душевного здоров'я. Пошук сенсу життя – це центральна потреба людини, а його втрата – психологічна проблема" [2: 229].

Екзистенційний підхід у трактуванні К. Ясперса засвідчує сенс життя як наслідок певної психічної діяльності та переживання, що належить виключно людині [3]. А. В. Франкл вважав, що втрата сенсу життя веде до пошуку щастя, яке базується на псевдосмислах, а саме у прагненні до багатства, успіху, влади тощо [4]. Представники екзистенційно-гуманістичного напрямку Р. Мей, І. Ялом та ін. розглядають смисл існування людини як відчуття нею повноти життя, а будь який намір відсторонитися від себе, від свого вибору, підкоритися страху перед невідомістю призведе до екзистенційної тривоги [5].

Радянська психологія досліджувала сенс життя у роботах Л. С. Виготського та С. Л. Рубінштейна. Певною мірою цю проблему розглядали вчені Б. С. Братусь, І. О. Васильєв, Ф. Е. Василюк, Є. В. Ейдмандр, Б. В. Зейгарник, В. А. Іванніков, Д. А. Леонтьєв та ін.

Сьогодні важко стверджувати однозначно, що проблема сенсу життя достатньо вивчена, але можна намагатися виділити ряд положень, що допоможуть у ній розібратися.

Метою цієї статті є спроба розглянути передумови виникнення екзистенційної кризи людей похилого віку крізь призму чотирьох екзистенційних даностей (свобода, самотність, сенс життя, неминучість смерті) і показати роль страху смерті у цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Сенс життя завжди знаходиться у суб'єктивній площині й може визначатися як цінність, яка мотивує, мобілізує та організовує усі психічні ресурси особистості, необхідні для нормального її функціонування. І суттєвим є не стільки сенс життя, скільки його відсутність, що призводить до кризових станів людини. Криза – це поворотний момент в житті людини, а екзистенційна криза – це деяка можливість для особистості рухатися у бік подальшого розвитку, шукати нові цінності, які раніше не було помічено або було втрачено. З іншого боку, криза часто настає у

моменти, коли людина менш за все є до цього готовою, коли немає ресурсів, щоб прийняти зміни, які прийшли в її життя. Екзистенційна криза – це відсутність цінності, заради якої варто існувати, але саме у цей момент людина відкривається для нового досвіду, для трансформації, оскільки відбувається одночасно відмова від старих засобів існування та починається пошук нових, оптимальних для особистості цінностей. Показово, що слово "криза" китайською мовою утворено двома ієрогліфами: "Вей" – небезпека, страх та "цзі" – переломний момент.

Передумовою екзистенційної кризи є ситуація, де базові цінності людини, а водночас і усе інше, втрачають будь-яке значення. Сама криза існування настає тоді, коли людина стикається з неприкритою ілюзією реальністю та не може її подолати. Варто розуміти, що сенс життя не виступає цінністю суто у психологічному аспекті, як вважається [1], а навпаки, якщо людина шукає сенс життя, то вона, передусім, шукає певні цінності, заради яких їй варто жити. Інакше кажучи, якщо людина втратила сенс життя, то вона втратила цінність, яка давала їй це відчуття.

Зазначену проблему можна простежити з моменту зачаття дитини, коли з 200-500 мільйонів сперматозоїдів лише один із них потрапляє до матки й зустрічається там з яйцеклітиною, решта ж гине у кислом середовищі піхви. Далі плід розвивається та за дев'ять місяців на світ з'являється індивід, який ще не мислить категоріями сенсу життя, оскільки перебуває в біологічній площині буття, а не у соціальній та, по суті, не має цінностей, окрім первинних, біологічних інстинктів. Сенс існування є [6], але він ще не усвідомлений як такий та знаходиться на рівні інстинкту видового самозбереження, з мотивуванням всіх життєво важливих функцій організму. Індивід діє, виходячи з прагнення до злиття із зовнішнім середовищем, до відчуттів, які пережиті в утробі матері, де бажання й потреби виконувалися ще до того, як вони виникали. У таких початкових умовах формуються системи цінностей індивіда, які у процесі розвитку утворюють систему настанов та усвідомлений сенс життя. З'являючись на світ, новонароджена людина перебуває у стані невідання щодо вселенського та власного сенсу існування. Вона не знає цього та згодом буде намагатися дізнатися суті у тих людей, хто її оточує та живе у цьому світі вже давно, буде розпитувати їх та читати книжки, але прямої відповіді на своє запитання не завжди отримає, і, отже, їй доведеться сконструювати свій, власний смисл життя.

Такі розмірковування допомагають знайти спокій на певний час до моменту, доки людина раптово не усвідомить, що насправді вона не розуміє ані загального смислу існування, ні тим паче індивідуального. До такого відкриття може призвести значна життєва подія, наприклад, смерть близької людини чи реальна загроза власному життю. Таке зіткнення з неприкритою ілюзією реальністю, що настає зазвичай раптово, найбільше виражене у людей літнього віку, внутрішній світ яких, у межах нашого огляду, найліпше зрозуміти крізь екзистенціальні даності: смерть, свободу, самотність та безглуздість існування.

Згідно з періодизацією Ш. Блюлера, від 45-50 до 65-70 років у людини починається важкий вік душевної кризи, а кінець цього періоду знаменується відсутністю самовизначення та постановки життєвих цілей. Після 65-70 років людина втрачає соціальні зв'язки, що може бути пов'язано зі смертю друзів, родичів чи знайомих ровесників, або щонайменше – з відчуттям непотрібності та некорисності після завершення трудової діяльності. Оголошується така екзистенційна даність як ізоляція, що пережита як конфлікт між усвідомленням абсолютної самотності та потребою у захисті. Однак це не просто стан самотності, яку відчуває людина, яка втратила близького друга, – це духовна самотність, що виходить з природи нашого ества, найглибше переживання абсолютної самотності у нескінченному всесвіті, яке, з одного боку, може принести психологічний дискомфорт, а з іншого – надати людині духовне розуміння суті речей. Це відображено у вченні Адвайта, де реальна сутність душі – це не що інше, як сам Брахман, крім якого ані в матеріальному, ані в духовному світі нічого не існує [7].

Самотність – це наша природа, яка межує з іншою екзистенційною даністю – свободою, яку переживає людина у відсутності певної зовнішньої структури, "грунту під ногами", усвідомлення чого приводить особистість у сум'яття. Такі пояснення виходять із концепції "Пустоти" [8], згідно з якою людина має відносини (зв'язки) не з реальним світом, а лише з його інтерпретацією у нашому розумі, який, по суті, порожній так само, як порожній матеріальний світ, що складається з найдрібніших частинок або має хвильову природу: об'єктів як таких не існує – це лише ми сприймаємо їх як об'єкти на рівні, доступному нашим органам почуттів.

Щоб уникнути безпосереднього зіткнення з реальністю, ми вміло вибудовуємо собі стіни з настанов, традицій, обов'язків тощо. Однак момент усвідомлення своєї самотності й тотальної свободи збентежує людину та змушує глибоко замислитися над смертю як найбільш усвідомлюваною кінцевою даністю, яка неминуче настане, і це приводить у стан центрального екзистенційного конфлікту – протиріччя між відчуттям невідворотності смерті та бажанням продовжувати жити. Страх смерті – це первинне джерело тривоги, яке, як показують дослідження, виявляється вже на ранній стадії розвитку особистості та впливає на формування її структури протягом усього життя.

Екзистенціальне усвідомлення власної кончини незрівняне з простим міркуванням про це, а порівняне швидше з відчуттями фатальності (на кшталт, коли до скроні людини приставлено пістолет). Це усвідомлення має значущість у тому, що людина зможе прийняти істину своєї природи й змириться з

очевидним та неблаганним фактом. І це єдиний шлях, який у нас є, адже померемо ми в будь-якому випадку, а має значення тільки те, як ми це зробимо. Відомо, як-от Франц Кафка, молода по суті людина, визначає страх людини перед смертю, стверджуючи, що острах є лише результатом нездійсненого життя і проявом зради цьому життю. І тільки та людина, на думку мислителя, яка пізнала всю повноту життя, не буде перейматися страхом смерті. А яка не пізнала цю суть, починає розуміти, наскільки безглуздим є життя на тлі самотності, свободи й смерті. Психологічний сценарій переживань розгортається таким чином, що людина починає пізнавати екзистенційний конфлікт, який проявлено як протиріччя у спробі знайти сенс життя в безглуздому світі.

Зазначений вище шлях входження в екзистенційну кризу та його протікання не є чимось універсальним і може варіюватися залежно від різних як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів. Кожна екзистенційна даність (свобода, самотність, сенс життя, неминучість смерті) є рівнозначною за своєю суттю, значимістю та силою прояву, однак якщо усунути одну з них, смерть, то й інші могли б не проявитися протягом усього життя. І дійсно, якщо б не було смерті, то можна і не пізнати втрату близької людини, переживаючи самотність, важко усвідомити свою незахищеність і тотальну свободу, а на пошук сенсу життя, навіть якщо він був утрачений, може бути достатньо часу. Смерть, таким чином, є універсальним механізмом, що породжує екзистенційну кризу у людей похилого віку, оскільки "страх смерті має величезне значення у нашому внутрішньому досвіді: він переслідує нас як ніщо інше, постійно нагадує про себе деяким підземним гулом, немов вулкан, що дримає. Це темна, тривожна присутність, яка причаїлася на краю свідомості" [5 : 39-40].

Проблема ставлення до власної смерті актуальна в будь-якому віці, навіть "діти глибоко стурбовані смертю, і ця стурбованість виникає в більш ранньому віці, ніж прийнято думати", але в старості ця проблема відчувається особливо гостро, оскільки апріорне знання про це кожен день може стати реальним досвідом: "Страх смерті являє собою один із видів індукованого страху, тому що ні одна людина не має справжнього досвіду смерті" [9].

"Ставлення до смерті – це одна з найбільших проблем, з якою неодмінно стикається людина у своєму житті. Вона відкладає це питання до останніх днів, коли вирішувати вже пізно. І тим більше пізно боротися. Пізно шкодувати, що думки про смерть застали зненацька" [10: 108]. Індивідуальні відмінності у ставленні до смерті у літніх людей обумовлені якістю прожитого життя та вмінням жити в теперішньому часі, менше з тим звідки взагалі береться острах смерті людини?

Найповнішу характеристику цьому явищу дав Джозеф С. Рейнгольд. На його думку, первинним джерелом страху смерті є родова пам'ять та інстинкти, які виступають у ролі деякого програмного забезпечення, що виконує роль індикатора небезпеки. Філогенетичне походження страху смерті бере початок в інстинктах самозбереження, смерті й канібалізму, які ми витягаємо з колективного несвідомого тією мірою, якою це запрограмовано у нашій ДНК. І тут очевидним є те, що до появи самого знання про смерть у людини вже існують деякі передумови, щоб її боятися.

Водночас із формуванням особистості в утробі матері розвивається і тривога. А якщо найперші джерела страху, отримані до життєвого досвіду, можна назвати суб'єктивними, то мати для плода – це вже об'єктивний чинник його розвитку. Тут на плід впливає як біологічне, так і психологічне середовище, тобто те, в якому емоційному стані перебуває мати. Саме внутріутробний контекст, зазначає Джозеф С. Рейнгольд, є основною причиною відмінностей танатичної тривоги людини. "Можна припустити, що інстинктивні передумови є однаковими у всіх, але обставини пренатального існування створюють відмінності у рівні чутливості до тривоги, що робить людину після її появи на світ більш уразливою до загрози, та може слугувати постійною характеристикою особистості" [11 : 58]. Все це стосується і ще одного вагомого переживання у житті людини, яке, як вважають фахівці, за значущістю не поступається смерті. Це процес народження, травма якого складається з факторів зміни зовнішнього середовища та факторів психологічних переживань, які з цим пов'язані. Народження – це досвід, який залишає невиправний відбиток у нашій психіці на все життя і формує не тільки страхи, але й основний алгоритм нашого мислення [11]. Це кульмінаційний момент, за яким настає процес соціалізації та починається входження людини до культури, від якої залежить трансформація первісної тривоги, яка або може згаснути, або буде розвиватися до стану страху смерті.

У цьому аспекті Ф. Арьєс виділяє деякі риси [12], що є притаманними сучасному суспільству західного типу, і напуття щодо проблеми смерті та вмирання:

- Терпимість: люди звикли до смерті та не вважають її духовною подією. В інформаційних повідомленнях смерть людини подають як сухе статистичне явище або як подію дня.
- Технологічність: смерть близької людини – це, передусім, турбота стосовно поховання, а не сам факт її смерті.
- Безсмертя: втрата близької людини сприймається як смерть "когось іншого" та не співвідноситься з тим, що це обов'язково відбудеться і зі "мною".

- Театральність: довкола смерті людини – комплекс ритуальних дій. Поминальні дні не несуть сакрального змісту, а є лише проявом культури, як данина звичаям у середовищі буття. Все робиться людьми за традицією, але більшості з них важко пояснити, власне, чому це робиться.
- Нерівність: ставлення до померлого визначається його статусом при житті, а не міркуваннями духовної допомоги наприкінці життєвого шляху.

Людина, яка дожила у такому соціальному середовищі до похилого віку, може не мати психологічної підготовки до смерті та живе з прихованими страхами, з якими вона прийшла у цей світ. Первинні джерела тривоги не зменшуються протягом життя, а лише ховаються за ширмою повсякденних проблем. Таку ситуацію можна порівняти зі стисканням пружини, яка при першій-ліпшій нагоді розтиснеться й може вибухнути із силою, пропорційною потужності стиснення. Екзистенційна криза – це й є розтиснення цієї пружини. Ставлення до смерті літніх людей залежить від того, наскільки соціальне оточення сприяло зменшенню їхньої початкової тривоги, наскільки людина є готовою до того, що їй доведеться залишити цей світ. До цих висновків також приходять дослідники, які належать до різних шкіл та напрямків [13-15].

Висновок. Таким чином, культурне середовище людини є вторинним джерелом танатичної тривоги. Наукове світорозуміння лише підсилює її, проголошуючи первинність матерії, яка передбачає, що із знищення тіла та мозку знищується й самосвідомість [16]. Не тільки страх смерті, а й сама думка про неї несуть індивідуальний характер, обумовлений первинними джерелами тривоги й культурним впливом. І хоча якість прожитого життя у контексті ставлення до смерті відіграє важливу роль, культурне сприйняття смерті та підготовка до неї є найбільш важливими у зменшенні впливу первинних джерел тривоги на людину. По суті, екзистенційна криза у потенційному стані присутня в нас уже з моменту народження, але бажано не доводити її до того стану, коли людина вже не в змозі сама упоратися із цією проблемою.

Варто зазначити, що смерть у розумінні майже усіх релігій світу є одним із циклів життя та найважливішим переходом в її інший якісний вимір. Якщо враховувати релігійне світосприйняття, спрямоване на поліпшення уділу душі у потойбічному світі, а також соціально-психологічний вплив на особистість протягом життя, то є підстави припустити, що такі дії мають більше позитивний вплив на зменшення первинної танатичної тривоги. Менше з тим, людина отримує певний сенс існування, як у заключному періоді життя, так і після смерті, що або формує вторинну танатичну тривогу, або зменшує її. Такі питання потребують наукового дослідження, а в умовах збільшення тривалості життя та глобалізації сучасного суспільства актуальним стає не тільки філософське осмислення проблем екзистенційної кризи в літньому віці, але і його психологічний зміст у контексті практичної спрямованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Фрейд З. Избранное. – Лондон : [б. и.], 1969. – С. 267–269.
2. Леонтьев Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 512 с. – (Серия "Фундаментальная психология").
3. Ясперс К. Введение в философию / К. Ясперс. – Мн. : Профили, 2000. – 272 с.
4. Франкл В. Э. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / В. Э. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 286 с. – (Серия "Мастерская психологии и психотерапии").
5. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 2004. – 576 с. – (Серия "Библиотека психологии и психотерапии").
6. Уилбер К. Проект Атман : Трансперсональный взгляд на человеческое развитие / Кен Уилбер. – М. : АСТ, 2004. – 320 с.
7. Библиотека и аудиотека Адвайта и др. [Электронный ресурс] / Всероссийский Международный Конгресс Адвайта Веданты // Сайт Всероссийского Международного Конгресса Адвайта Веданты. – Режим доступа : <http://congress.advayta.org> ; http://www.liveinternet.ru/users/linerty_74/post116126941.
8. Джампа Т. В. Ум и пустота / Т. В. Джампа ; [пер. Т. Проваторовой, М. Мальгиной]. – М. : Цонкапа, 2002. – 224 с.
9. Орлов Ю. М. Страх, страх смерти [Электронный ресурс] / Ю. М. Орлов. – Режим доступа : <http://vtvmir.kz/cit/cmorf10.htm>.
10. Зоценко М. Повесть о разуме / Михаил Зоценко. – М. : Педагогика, 1990. – 186 с.
11. Рейнгольд Д. С. Мать, тревога и смерть. Комплекс Трагической смерти / Рейнгольд Джозеф. – [б. г.] : Пэр Сэ, 2004. – 384 с.
12. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 526 с.
13. Альмедекер Р. Реинкарнация. Жизнь после смерти : [сборник] / Р. Альмедекер ; [под ред. П. С. Гуревича]. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 230–248.
14. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с. – (Серия "Мастера психологии").
15. Федорова М. М. Образ смерти в западноевропейской культуре / М. М. Федорова // Журнал "Человек". – 1991. – № 5. – С. 25–26.
16. Гроф С. Человек перед лицом смерти / С. Гроф, Дж. Хэлифакс ; [пер. с англ. А. И. Неклесса]. – М. : Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 246 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Freud Z. Nedovol'stvo kul'turoi [the Discontent with the Culture] / Z. Freud // Freud Z. Izbrannoe [Selected]. – London : [b. i.], 1969. – S. 267–269.

2. Leont'ev D. A. Psikhologiya smysla [Sense Psychology] / D. A. Leont'ev. – M. : Smysl, 2007. – 512 s. – (Seria "Fundamental'naia psikhologiya").
3. Yaspers K. Vvedenie v filosofiiu [Introduction to Philosophy] / K. Yaspers. – Mn. : Propilei, 2000. – 272 s.
4. Frankl V. E. Osnovy logoterapii. Psikhoterapiia i religiiia [Fundamentals of Speech Therapy. Psychotherapy and Religion] / V. E. Frankl. – SPb. : Rech', 2000. – 286 s. – (Seria "Masterskaia psikhologii i psikhoterapii").
5. Yalom I. Ekzistentsial'naia psikhoterapiia [Existential Psychotherapy] / I. Yalom. – M. : Klass, 2004. – 576 s. – (Seria "Biblioteka psikhologii i psikhoterapii").
6. Uilber K. Proekt Atman : Transpersonal'nyi vzgliad na chelovecheskoe razvitiie [The Atman Project : Transpersonal View of the Human Development] / Ken Uilber. – M. : AST, 2004. – 320 s.
7. Biblioteka i audioteka Advaita i dr. [Library and Music Jukebox by Advaita, etc.] [Elektronnyi resurs] / Vserossiiskii Mezhdunarodnyi Kongress Advaita Vedanty // Sait Vserossiiskogo Mezhdunarodnogo Kongressa Advaita Vedanty [Site of the All-Russian International Advaita Vedanta Congress]. – Rezhym dostupu : <http://congress.advaita.org> ; http://www.liveinternet.ru/users/linerty_74/post116126941.
8. Dzhampa T. V. Um i pustota [The Mind and Emptiness] / T. V. Dzhampa ; [per. T. Provatorovoi, M. Malyginov]. – M. : Tsontaka, 2002. – 224 s.
9. Orlov Yu. M. Strakh, strakh smerti [Fear, Fear of Death] [Elektronnyi resurs] / Yu. M. Orlov. – Rezhym dostupu : <http://vtvmir.kz/cit/cmor110.htm>.
10. Zoshhenko M. Povest' o razume [The Tale of Mind] / Mikhail Zoshhenko. – M. : Pedagogika, 1990. – 186 s.
11. Reingold D. S. Mat', trevoga i smert'. Kompleks Tragicheskoi smerti [Mother, Anxiety and Death. The Complex of the Tragic Death] / Joseph Reingold. – [b. g.] : Per Se, 2004. – 384 s.
12. Ar'es F. Chelovek pered litsom smerti [The Man in the Face of Death] / F. Ar'es. – M. : Progress-Akademiia, 1992. – 526 s.
13. Al'meder R. Reinkarnatsiia. Zhizn' posle smerti [Reincarnation. Life after Death] : [sbornik] / R. Al'meder ; [pod red. P. S. Gurevicha]. – M. : Sovetskii pisatel', 1990. – S. 230–248.
14. Kraig G. Psikhologiya razvitiia [Developmental Psychology] / G. Kraig. – SPb. : Piter, 2000. – 992 s. – (Seria "Mastera psikhologii").
15. Fedorova M. M. Obraz smerti v zapadnoevropeiskoi kul'ture [An Image of Death in the Western Culture] / M. M. Fedorova // Zhurnal "Chelovek" ["Humane" Journal]. – 1991. – № 5. – S. 25–26.
16. Grof S. Chelovek pered litsom smerti [The Man in the Face of Death] / S. Grof, J. Khelifaks ; [per. s angl. A. I. Neklessa]. – M. : Izd-vo Transpersonal'nogo Instituta, 1996. – 246 s.

Матеріал надійшов до редакції 13.05. 2013 р.

I. V. Chaplin. Smysl zhizni cheloveka i sotsial'nyi aspekt formirovaniia straha smerti u lyudei preklonnoho vozrasta.

Raskrytyi soderzhanie smysla zhizni cheloveka, predposylki vzniknoveniia psikhologicheskogo krizisa u pozilykh lyudei v ploskosti chetyrekh ekzistentsial'nykh dannostey – svobody, odinochtva, smysla zhizni, neizbezhnosti smerti – i pokazana vedushchaya rol' straha smerti na skлоне let. Opisany etapy vkhodeniia lichnosti v krizisnoe sostoiianie, opredelena rol' sotsial'nogo i kul'turnogo vlianiia v formirovaniia vtorichnoi tanaticheskoi trevogi cheloveka. Zatrnutna problema religioznoho i nauchnogo mirovozzereniia v otnosheniia k zhizni posle smerti i sdelano predpolozheniie, chto religioznyii vzglad na bessmertie duhi i ego sotsial'no-psikhologicheskoe vlianiie na lichnost' v tcheniie zhizni smyagchayut pervichnyiu tanaticheskuyu trevogu cheloveka.

Chaplin I. V. The Sense of the Human Life and the Social Aspect of Forming the Fear of Death with the Elderly People.

The individual in the informational society finds himself / herself in the controversial state of loneliness against the background of unprecedented internal freedom and broad social intercours. This emphasizes the actuality of studying the issue of the human existence from the aspect of the meaning of life and death, their influence on the humans' psychological states. The prerequisites of the elderly people's existential crisis in the light of four existential entities – the freedom, the loneliness, the meaning of life, the inevitability of death – are analyzed and the leading part of the fear of death in this process is disclosed. The existential awareness of own death is incomparable with the simple reasoning, it may be rather compared with the sense of fatality and hopelessness. So the death can be considered as a universal mechanism which creates the elderly people's existential crisis, and their attitude towards death depends on their readiness to acknowledge the fact that they will have to abandon this world on the Earth. The author's reasoning shows that the existential crisis in the potential state is present in an individual from its birth. And since the cultural environment is the secondary source of thanatic anxiety, the preparation for death in the course of the life acts is the important part in minimizing the influence of the primary sources of the fear. So not only the philosophic comprehension of the abovementioned problem is of current interest, but its psychological sense in the context of practical implementation aimed to relieve the tension as well.